

דרך ספר שי לזאב גרים

עורכים

אבריאל ברלבב, עודד ישראלי,
יונתן מאיר, אברהם (רמי) ריינר

⌘

כרמל • ירושלים

תוכן העניינים

שער ראשון: אדם וספר

העורכים

זה ספר תולדות אדם: זאב גריס וחקר אנשי המעשה של הספר העברי 13

יונתן מאיר

כתבי זאב גריס: רשימה ביבליוגרפית (תשל"ז-תשפ"א)..... 17

שער שני: קבלה, ספר ודפוס

צחי וייס

שמותיו של ספר יצירה..... 33

רונית מרוז

השירה שנמסרה בלחישתה: פואטיקה ואיזוטריות בספר יצירה 43

בועז הוס

מהדורת זולצבך תמ"ד של ספר הזוהר..... 61

עודד ישראלי

למי התגלה אליהו? לגלגוליה של מסורת קבלית מכתבי היד אל הדפוסים 77

ברכה זק ויועד קדרי

גלגולו של דרוש שדרש ר' משה קורדובירו בעניין הזיווג..... 93

משה חלמיש

תיקון חצות וגלגוליו עד אמצע המאה השבע-עשרה..... 107

שער שלישי: סוגות, עריכות ומהדורות

יעקב בלידשטיין

לעמדת הרמב"ם בנוגע לסמכותן של גזרות ותקנות: משנה צעירה? 153

אברהם (רמי) ריינר

ספר הישר לרבנו תם: ספר? ישר? 157

זאב הרוי

171 על שיר הפתיחה לספר מלחמות ה' לרלב"ג

נחם אילן

181 פירושים לפרקי אבות כסוגה מובחנת של ספרות המוסר

דב שוורץ

197 הערות על הדרשנות היהודית הביזנטית במאה החמש־עשרה

יעקב אלבוים

על שניים ועל שלושה :

213 על ספר הגן וספר דרך משה ועל ליקוטי ספירים שצורף אליהם

משה מ' פיירשטיין

243 החומש ביידיש במאה השש־עשרה

משה דוד צ'צ'יק

259 מנחה חדשה : לדמותו של פירוש דרשני בן המאה השש־עשרה למסכת אבות

שלמה ברגר

289 סדר הנהגת בית הכנסת באמסטרדם 1716

אבריאל ברלבב

299 תשמישי הנפש : הדפסת ספרים קטנים והמקום הריטואלי היהודי

שער רביעי: הספר בחסידות

רון מרגולין

על הדפסת תורת החסידות והגדרתה כקבלה שהפכה אתוס

317 לאור משנתם של ר' מנחם מנדל מויטבסק ור' אברהם כץ מקאליסק

רועי גולדשמידט

משוש כל המתאבלים : הדפסת ספרי קבלת האר"י בסוף המאה השמונה־עשרה,

333 התקבלותם והשפעתם על חוגי החסידים

דוד צרי

347 ציטוטי ר' ישראל בעל שם טוב בדרושי ר' מנחם נחום מטשרנוביל

יונתן מאיר

363 הגיוגרפיה בקונטקסט : ספר שבחי הבעש"ט ותהליך עיצובה של החסידות

ניחם רוט

באר החסידות של אליעזר שטיינמן על רקע הכתיבה הנאורחסידית של קודמיו..... 389

שער חמישי: סוכני הספר בעולם החדש

יוסף מרדכי דובאוויק

להסכים על גוף הספר דבר שפתים אף למותר :

תרומת הסכמותיו של ר' יעקב משולם אורנשטיין לתולדות הספר העברי..... 407

עמוס גולדרייך

שני נוסחים למאמר על הגימטריות מאת א"צ צווייפל : תופעה ופשרה..... 425

מרדכי (מוטי) זלקין

הרוח החיה באופני ההדפסה : דבורה רוט כסוכנת תרבות..... 511

יוסף שלמון

עוד לתולדות הספרייה הלאומית 1872-1920..... 529

ענת נבות

פולמוס שני היבטים והרבנית רחל ציטרון :

בין הרבנים רוזין (הרוגצ'ובי) לויינברג..... 545

חגית כהן

טריבונוע פֶּאָר די פֶּאָלק (במה למען העם) :

העיתון הניו יורקי 'דער טאָג' כחנות ספרים וירטואלית..... 563

נורית פיינשטיין

הספר גן-ילדים ליצחק קצנלסון : אבן מסד בספרות הילדים העברית לגיל הרך..... 581

דניאל י' לסקר

ספרות קראית : הוצאות לאור במאה העשרים ואחת..... 601

רשימת המשתתפים..... 615

חלק אנגלי..... vi

תקצירים..... xv

תשמישי הנפש: הדפסת ספרים קטנים והמקום הריטואלי היהודי

אבריאל בר־לב

למורי זאב גריס
שלימד אותי לקרוא

ארוך ספרים צהבהב ונאה היה עומד בביתו של זקני זכרונו לברכה.
בשורה התחונה היו עומדים תורה נביאים וכתובים ופירושיהם,
למעלה מהם ספרי תפילות ושאר תשמישי הנפש.

ש"י עגנון, ש"ס של בית זקני ז"ל¹

מורי ורבי זאב גריס אינו מהסס לחלוק עם קוראי מאמריו וספריו – בצד נהרות הידע והתובנות שהוא משפיע עליהם – גם סיפורים אישיים המתקשרים לעניין שבו הוא דן. אלך אם כן בדרכו ואפתח בדברים קצרים על סיפור היכרותי עמו. למדתי אצל זאב משנתי הראשונה באוניברסיטה העברית, שנת הלימודים תשמ"ב (1982-1983). זאב לימד אז בחוג למחשבת ישראל קריאה בספר הזוהר, וקראנו במהלך השנה עמודים מעטים בפרשת שמות. דווקא בשיעור האחרון נחשף בעיני צד אישי אצל המורה, שאמר משפט מעין זה: מגיע זמן שבו הדברים שמעסיקים אותך בעבודה מעסיקים אותך גם בשעות הפנאי. המשפט הזה עשה עלי רושם, ונרשמתי לסמינר של זאב על ספר שבחי הבעש"ט בשנת הלימודים שאחריה. הסמינר נערך סביב השולחן בחדר הלימוד בקומה 5 בספריית הר הצופים, ערמות הספרים גבהו על השולחן ככל מפגש, ותוך זמן קצר הוקסמתי מהידענות, מרוחב היריעה, מהיסודיות, מחופש המחשבה ומהשמחה שבלמוד ובגילוי. אמרה לי ידידה המלמדת שנים רבות באוניברסיטה שסטודנטים ממשכים בלימודים מתקדמים כאשר יש מורה שראה אותם. זאב גריס ראה אותי, נפשי נקשרה בנפשו, והוא משך אותי כבחבלי קסם לעולם הלימוד המחייב אותי ומאיר את ימי מאז ועד היום. כתבתי בהדרכתו עבודת גמר וכן את עבודת הדוקטור שלי (שבהדרכתה השתתפו גם מורי היקרים הפרופסורים משה אידל ויוסף קפלן). זכיתי ליהנות גם מידידותו האישית ומתמיכתו הרגשית של זאב במסעות החיים,

* תודה לחבריי שקראו נוסחים קודמים של המאמר על הערותיהם: יעקב אלבוים, מירי אליאב-פלדון, ירחמיאל (ריצ"י) כהן, יונתן מאיר, דוד מלכיאל, אורן סופר, רתם פרגרזונגר, אורי קרויזר, אברהם (רמי) ריינר, גדי שגיב.

1 ש"י עגנון, אלו ואלו, ירושלים תשי"ג, עמ' רטז.

ואף לסעוד על שולחן משפחתו סעודות רבות ומזינות מעשה ידיו. המאמר הזה והספר הזה מבטאים אך שמץ מהכרת התודה שאני חש לו. ירבו ימיך ויוסיפו לך שנות חיים.

במאמר זה אני מבקש לעמוד על תופעה הכרוכה בהשפעת הדפוס על המקום הריטואלי היהודי – הוספתן של תפילות וזמירות בראשית הדפוס לסדר התפילה, בסידורים הנדפסים, באמצעות ספרונים המיוחדים לכך ובחיבורים נוספים. כבר דנו חוקרים בהשפעת הדפוס על התרבות היהודית, על הספר העברי ועל ההלכה,² ולעיונם אני מבקש להוסיף דיון במושג 'המקום הריטואלי', שבו נערכים ריטואלים אישיים או קבוצתיים. ראשית אבקש להבחין בין 'מרחב' לבין 'מקום'. 'מרחב' הוא חלל הכולל מקומות שיש ביניהם תנועה, ובית הכנסת למשל הוא מרחב ריטואלי ציבורי, וכך גם מקדש, כנסייה, מסגד וכדומה.³ גם בהם וגם בבית, או בכל חלל אחר שבו נמצאים בני אדם ברשות עצמם, יש מקומות ריטואליים. האדם שוהה במקום ונע במרחב. למשל במרחב של בית הכנסת, המושב האישי או מקום העמידה בזמן התפילה הם מקומות, והם פרטיים ואישיים. המתפלל גם יכול לנוע ממקומו למקומות אחרים בבית הכנסת – למשל מקום הקריאה בתורה או מקום ברכת הכהנים. הקישור הבסיסי בין מקום לריטואל מצוי כבר במקרא: 'בְּכָל הַמָּקוֹם אֲשֶׁר אֶזְפִּיר אֶת שְׁמִי אָבֹא אֵלָיךְ וּבִרְכָתֶיךָ' (שמות כ, כ). הריטואל היהודי, הנערך במרחבים ובמקומות ידועים, יכול לכלול חפצים (למשל טלית, תפילין, שופר, ארבעת המינים), מחוות גופניות⁴ וטקסטים – בעיקר הטקסטים של התפילה. סידור התפילה הפך יותר ויותר לאנתולוגיה של טקסטים, קנוניים ואחרים, אבל גם טקסטים אישיים ופרטיים.⁵ אבקש להראות כיצד הימצאותם של ספרים (וספרונים) מודפסים בעת החדשה המוקדמת אפשרה

2 ראו: זאב גריס, הספר העברי: פרקים בתולדותיו, ירושלים תשע"ה; גריס, הספר כסוכן תרבות בשנים 1700-1900, תל-אביב תשס"ב; שמחה אסף, 'עם הספר והספר', באהלי יעקב, ירושלים תש"ג, עמ' 1-26; אברהם ברלינר, 'השפעת ספרי הדפוס על תרבות היהודים', כתבים נבחרים, ב, ירושלים תש"ט, עמ' 111-143; יצחק זאב כהנא, 'הדפוס בהלכה', מחקרים בספרות התשובות, ירושלים תשל"ג, עמ' 272-305; Adam Shear and Joseph R. Hacker, 'Book ;305-272', Joseph R. Hacker and Adam Shear (eds.), *The Hebrew Book in Early Modern Italy*, Philadelphia 2011, pp. 1-16

3 הספרות המחקרית על מקום ומרחב היא עצומה, ולא כאן המקום להביאה. ראו: למשל: רחל קלוש וטלי חתוקה (עורכות), תרבות אדריכלית: מקום, ייצוג, גוף, תל-אביב 2005; גסטון בשלאר, הפואטיקה של החלל, תרגמה מור קדישזון, תל-אביב 2020; על המפנה המרחבי בהיסטוריוגרפיה ראו: גיא מירון, 'לשון, תרבות ומרחב: אתגרי ההיסטוריוגרפיה היהודית בעידן התפניות', ציון, עו (תשע"א), עמ' 62-93.

4 ראו: אורי ארליך, כל עצמתי תאמרנה: השפה הלא מילולית של התפילה, ירושלים תשנ"ט.

5 על הדפוס והתפילה ראו: יום טוב ליפמן צונץ, מנהגי תפילה ופיוט בקהילות ישראל, תרגם זאב ברויאר, ערך אברהם פרנקל, ירושלים תשע"ו, עמ' 149-159 (ושם דיון במעמדי תפילה חדשים); יצחק משה אלבוגן, התפילה בישראל בהתפתחותה ההיסטורית, תרגם יהושע עמיר, ערך יוסף היינמן, ירושלים תשל"ב, עמ' 279-280.

התפתחויות ושינויים בזמן הריטואלי, במרחבים הריטואליים ובמקומות הריטואליים היהודיים. ניתן לראות בכך הרחבה של מה שכינה זאב גריס 'התעוררות האינטליגנציה הרדומה'⁶ בעת החדשה המוקדמת, מזווית אחרת – של ריבוי האינטליגנציות⁷ – הכוללות גם את האינטליגנציה החברתית, הדתית, הריטואלית והמרחבית. התרבות היהודית אימצה טכנולוגיות מדיה חדשות אך השאירה 'רגל על הקרקע' בדמות תפקיד שנותר לטכנולוגיות הישנות שלא נזנחו. כך למשל התורה והמגילות שיועדו לקריאה ריטואלית נותרו בצורתן זו גם כאשר אומץ הקודקס, שבו נכתבו חיבורים אחרים או גם חיבורים אלה בהקשרים אחרים. כתב היד נותר לחיבורי סת"ם גם כאשר אומץ הדפוס. הטכנולוגיה הדיגיטלית התקבלה ברובה בזרועות פתוחות, אולם יותר בתחום לימוד התורה מאשר בתחום הביצוע של ריטואלים, המחייבים פעמים רבות נוכחות ישירה של מי שמשמיע קול – למשל תקיעה בשופר או קריאה של מגילת אסתר. מכל מקום, לעת עתה גם בתחומים המותרים מי שמקפיד על כך יוכל להשתמש בטכנולוגיות דיגיטליות רק בימות החול.⁸ כך גם לגבי השימוש בספרים קטנים, בדפוס ובכתבי יד, שהצטרף למגוון האפשרויות שהיו קיימות ולא דחה אותן.⁹

תפילת התמים

לשם השוואה בין המצב לפני הדפוס, בתקופת כתיבה, לבין המצב אחרי השימוש בדפוס, אבקש לדון בסיפור מספר חסידים. הסיפור על תפילת הרועה הוא אחד הידועים מספר זה.¹⁰ לדיונים עליו אני מבקש להוסיף את ההיבט של המקום הריטואלי והיחס לטקסט ולנוסח.

- 6 גריס, הספר כסוכן תרבות (לעיל, הערה 2), עמ' 27-30.
- 7 ראו: הווארד גרדנר, אינטליגנציות מרובות: התיאוריה הלכה למעשה, תרגם אמיר צוקרמן, ירושלים 1996.
- 8 ראו: Avriel Bar-Levav and Uzi Rebhun, 'Preface: Textual Transmission in Contemporary Jewish Culture', in Avriel Bar-Levav and Uzi Rebhun (eds.), *Textual Transmission in Contemporary Jewish Cultures* (Studies in Contemporary Jewry, 31), Oxford University Press 2020, p. vii; Emile Schrijver, 'Some Superb Examples of Eighteenth-Century Viennese Penmanship: The Manuscripts of Aryeh Judah Leib of Trebitsch', Ulf Haxen, Hanne Trautner-Kromann, Karen Lisa Goldschmidt Salamon (eds.), *Jewish Studies in a New Europe*, Copenhagen 1998, pp. 732-744; idem, 'Jewish Book Culture Since the Invention of Printing (1469-c. 1815)', *The Cambridge History of Judaism*, VII (2018), pp. 291-315.
- 9 דיון בגודל הספר ובצורתו ראו: אלברטו מנגל, על הקריאה, תרגם דוד שחם, לוד 2001, עמ' 135-157.
- 10 ראו: תמר אלכסנדר, 'סיפורת והגות בספר חסידים', עבודת דוקטור, אוניברסיטת לוס אנג'לס 1977, עמ' 62-101, 299-306, ושם דיון נרחב בסיפור ובמקבילות נוצריות ומוסלמיות; עלי יסיף, סיפור העם העברי: תולדותיו סוגיו ומשמעותו, ירושלים 1994, עמ' 415-418, 664; יואב אלשטיין, מעשה חושב: עיון בסיפור החסידי, תל-אביב 1983, עמ' 28-36.

כל דבר מצוה שאדם יכול לעשות – יעשה, וכל דבר שאין ידו משגת – יחשוב לעשות. כמעשה באדם אחד שהיה רועה בהמות ולא היה יודע להתפלל. וכל יום היה אומר: רבוננו של עולם, גלוי וידוע לפניך שאילו היה לך בהמות ונותנם לי לשומרם – לכל אני שומר בשכר, ולך הייתי שומר בחנם, כי אני אוהב אותך. וישראלי היה. פעם אחת היה הולך תלמיד חכם אחד לדרכו ומצא את הרועה שכך היה מתפלל. אמ' לו: שוטה, אל תתפלל כך. אמ' הרועה אליו: היאך אתפלל? מיד לימד לו התלמיד חכם סדר ברכות וקרית שמע ותפילה, על מנת שלא יאמר עוד מה שהיה רגיל לומר. לאחר שהלך אותו תלמיד חכם שכח כל מה שלימד לו, ולא התפלל. וגם מה שהיה רגיל לומר היה ירא לומר, מפני שאותו צדיק מנע ממנו. ראה אותו תלמיד חכם בחלום הלילה שהיו אומרים לו: אם לא תאמר לו שיאמר מה שהיה רגיל לומר קודם שבאתה אליו, ואם לא תלך – תדע הרעה אשר תמצא אותך, כי גזלת לי אחד מן העולם הבא. מיד הלך ואמר לו: מה אתה מתפלל? אמ' לו: לא כלום, כי שכחתי מה שלמדתי, וגם צויתי שלא לאמר אם היו לו בהמות. אמ' החכם: כך וכך בא אלי בחלום, אמור מה שהיית רגיל לומר. הרי בכאן לא תורה ולא מעשים, אלא שחשב לעשות טובה והעלה לו לדבר גדול, כי רחמנא ליבא בעי. לפיכך יחשוב אדם מחשבות טובות להקב"ה.

המכבד יכבד. כל שמכבד את הקב"ה ואת אשר צוה – הקב"ה מכבדו. לא יתכן שתשים ספרים על מטה שישנתה עליה, כי במטה שכבת זרע או אדם מפיח במיטה.¹¹

כאמור, לא אתמקד בעיקר הסיפור – העדפת כוונת הלב על הדיוק בנוסח – אלא אתבונן במקום הריטואלי שבו מתרחש הסיפור – בטבע, בזמן המרעה. בגלל המקום הזה, כשהלך אותו תלמיד חכם בדרכו, יכול היה לשמוע את דברי הרועה. המקום הריטואלי הזה הוא אישי – אינו תלוי בתנאים מסוימים אלא בנוכחותו של הרועה ובכוונתו להתפלל, וגם הטקסט הוא אישי. תלמיד חכם זה, שחיו מעוגנים בלימוד של טקסטים מסורתיים, מבקש לשנות את הטקסט האישי של הרועה לטקסט ציבורי קבוע, 'סדר'¹² ברכות וקרית שמע ותפילה. הרועה אמור לזכור את הנוסח המורכב הזה בעל פה, בדומה לתלמיד חכם שהפנים אותו במהלך החברות הדתי והתרבותי שלו. בכל הסיפור זה לא נזכר טקסט כתוב – דף נייר או ספר – וסביר שהרועה לא ידע קרוא וכתוב. כמו כן אין זה מן הנמנע שאותו תלמיד חכם למד בעצמו את התפילה בעל פה, לאו דווקא מתוך ספר, ולכן חשב שגם הרועה יוכל ללמוד באופן דומה. ההתנגשות כאן אינה בין תרבות אוראלית לטקסטואלית, אלא בין שני סוגים של תרבויות אוראליות – האחת (זו של הרועה) אינה נעזרת בטקסטים כתובים ובנוסחאות קבועות, והשנייה, זו של התלמיד חכם, נעזרת ככל הנראה בהם, ומבקשת להשליט את נוסחאותיה על הכלל. הטקסיות היא גם שליטה. יש כאן ניסיון להשליט היבט של הון

11 ספר חסידים, מהדורת יהודה הכהן ויסטינצקי ויעקב פריימן, פרנקפורט 1924, סימנים ה-ז, עמ' 6.

12 על המונח סדר בהקשר הריטואלי ראו: אבריאל ברילב, 'רבי אהרן ברכיה ממודינה ורבי נפתלי הכהן כץ אבות המחברים ספרי חולים ומתים', אסופות, ט (תשנ"ה), עמ' קצב-קצד.

תרבותי – ידיעת נוסח קבוע, שאותו מכירים אדוני השדה התרבותי, על משתתפים חלשים בשדה.¹³ התלמיד חכם, שמעצם הגדרתו לומד גם טקסטים כתובים, אינו מעניק למשל לרועה דף (שהוא מוצר יקר ערך, ולא ברור אם היה יכול להועיל לרועה) ובו הטקסטים שאותם רצה שהרועה יאמר. כאמור, ההקשר של המפגש ביניהם (המסופר בספר כתוב), הוא אוראלי. אחד מהם הוא אינטלקטואל מקצועי, אך מתברר שערכיו הטקסטואליים, הכרוכים בשגרה הריטואלית הנוקשה שלו, אינם מועילים. הוא טעה בכך שהתערב ברכיב הטקסטואלי האישי של תפילת הרועה. התפילה 'הטבעית' של הרועה, שלא על פי הנוסח הסדור, עדיפה בעיני האל על חוסר תפילה הנגרם בגלל הכישלון באימוץ התפילה 'התרבותית', שנוסחה מעוגן באופן ראשוני בכתובים ואחר כך מופנם. ושמה המתח הזה בין טקסט, טקס וטבע, הוא שגרם לעורך ספר חסידים לעבור מן הסיפור הזה להדגשת הניגוד בין רוממות הספרים כתפוצים ושפלות היבטים מסוימים בטבעו הגשמי של האדם, על המסקנות המעשיות הנובעות מכך.¹⁴ כאמור, מטרת הדיון בקטע אינה לדון בתפילה האישית, אלא בכך שבסיפור נעדר זכרה של טכנולוגיה המסייעת לזיכרון, כמו קריאה או כתיבה. מצב זה משתנה בתקופת הדפוס, כפי שמשקף במקור הבא.

קידוש מתוך הספר

נדון כעת במקור מתקופה המאוחרת לספר חסידים ב־350 שנה לערך. כך מספר ר' נפתלי הכהן כץ (1650-1719):

ושמעתי מנהג הגאון בעל הטורי זהב [ר' דוד סגל, 1586-1667] שהיה אומר הקידוש של שבת ויום טוב תמיד מתוך הספר, ואמר הטעם מלבד שיש קדושה באותיות, גם כן מהאי טעמא שפעמים שמתארח אצל עם הארץ או שמיסב עמו בבית אחד, ועם הארץ אינו יודע בעל פה הקידוש על נכון, וגם יתבייש לומר מתוך הסידור, על כן היה עושה הוא עצמו כן כדי שיעשה כן העם הארץ ולא יתבייש, ולפעמים היה אומר לו: עשה כמוני, לומר מתוך הסידור. ומנהג ותיקין הוא.¹⁵

בדומה לספר חסידים גם כאן משתתפים בסיפור עם הארץ, ריטואל ותלמיד חכם – במקרה זה מהחשובים שברבני פולין, מנושאי כליו של השולחן ערוך. הרב שאף להקנות לעם הארץ את היכולת לערוך ריטואל בעצמו, אלא שבניגוד לספר חסידים עכשיו בא לעזרתו של דוד סגל הסידור המודפס שבו כתוב הטקסט. אמנם, דרכם של

13 ראו: פייר בורדיה, שאלות בסוציולוגיה, תרגם אבנר להב, תל־אביב 2005.

14 על הלכות כבוד הספרים ראו: אסף (לעיל, הערה 2).

15 ר' נפתלי הכהן כ"ץ, שער ההכנה, קושטא תצ"ד, סעיף לד, ט ע"ב-י ע"א. על ר' נפתלי ראו: בר לבב (לעיל, הערה 12); יהודה ליבס, 'קיום לדמותו של ר' נפתלי כ"ץ מפרנקפורט, ויחסו לשבתאות', לצבי ולגאון: משבתי צבי אל הגאון מוילנא, תל־אביב תשע"ז, עמ' 51-75, ובאתר של המחבר: <https://liebeshuji.ac.il>.

תלמידי חכמים לומר קידוש בעל פה. שימוש בסידור לעריכת הקידוש מעיד על כך שהקורא בספר אינו מלומד ואינו בקי¹⁶ אפילו בטקסט הפשוט והשגור הזה. אלא שר' דוד סגל טורח במיוחד להדגים בפני עם הארץ שגם אינטלקטואל מקצועי משתמש בספר לשם עריכת הקידוש, ואין בכך בושה. המקום הריטואלי כאן הוא המרחב הביתי – שולחן האוכל שלידו נערך הקידוש. לעתים נערך הקידוש גם בבית הכנסת, כדי להוציא מידי חובה את אלה שלא יערכו אותו בבית, אולם כאן מודגש שמדובר בבית שמתארחים בו. הסיפור בספר חסידים מסתיים בכישלון – האינטלקטואל נקרא להשיב את המצב על כנו ולא לבלבל את דעת הרועה בטקסטים מסובכים. לעומת זאת הסיפור על ה'ט"ז הוא סיפור של הצלחה אפשרית – היכולת שמקנה הסידור המודפס לעם הארץ לערוך בעצמו ריטואל. בהתאם לפתגם הסיני על ההבדל בין מתן דג למתן חכה, בסיפור בספר חסידים הציע התלמיד חכם לעם הארץ 'דג', נוסח מסוים של תפילה, ואילו ר' דוד סגל הציע לו 'חכה' – יכולת להיעזר ללא בושה בטקסט מודפס כדי לבצע ריטואלים. ודוק: ר' דוד סגל אינו מנסה להצדיק או להרגיע את חוסר היכולת של עם הארץ לקדש ללא ספר, אלא ללמד אותו שניתן לעשות זאת גם מתוך ספר כתוב, וכך עושים גם רבנים גדולים. פעולתו היא זו של מתווך תרבות, החושף בפני משתמשים לא מיומנים אמצעי תרבותי חדש.¹⁷

בעת החדשה המוקדמת התרחשו חידושים רבים בתחום התפילה ונוספו לסדר התפילה היהודי תפילות וטקסטים רבים. התפילה הכוללת שבהם אולי היא קבלת שבת, הכוללת פרקי תהלים בצד פיוט בן הזמן – לכה דודי.¹⁸ לכך אפשר להוסיף את תיקון חצות, אמירת פיוטים לפני תפילת שחרית ('שומרים לבוקר') ובהזדמנויות נוספות,¹⁹ חנוכת הבית ועוד הרבה.²⁰ המהלך התחיל בסידורי תפילות כוללים וגדולים, והמשיך בספרונים קטנים ויעודיים למטרות שונות, בעברית וגם בידיש או בשילוב של שתיהן. הספרונים אפשרו להרחיב את מה שאני מציע לכנות 'האינטימיות הטקסטואלית היהודית' לשכבות נוספות של מתפללים וקוראים.²¹ הספרים הקטנים

16 על המונח בקי ראו: Elliott S. Horowitz, 'Giotto in Avignon, Adler in London, Panofsky in Princeton: On the Odyssey of An Illustrated Hebrew Manuscript and On Its Meaning', *Journal of Jewish Art*, 19-20 (1993-1994), p. 106

17 על המתווך התרבותי ראו: מוטי נייגר, מוציאים לאור כמתווכי תרבות: היסטוריה תרבותית של מאה שנות מולו"ת עברית בישראל (2010-1910), ירושלים 2017, עמ' 19-44.

18 ראו: ראובן קימלמן, לכה דודי וקבלת שבת: המשמעות המיסטית, לוס אנג'לס וירושלים 2003.

19 אמירת הפיוטים, שהייתה לה תחייה בעת החדשה המוקדמת, קשורה אף היא לזמניות ספרי פיוטים בדפוס. ראו: חביבה פדיה (עורכת), הפיוט כצוהר תרבותי: כיוונים חדשים להבנת הפיוט ולהבנייתו התרבותית, ירושלים 2012, ובמיוחד במאמרו של אדוין סרוסי, 'המפטירים: מבט על היסטורי', עמ' 181-203.

20 מלבד תוספת תפילות יש גם תוספות ושינויים במנהגי התפילה. ראו למשל שמחה עמנואל, 'לכוחה של המילה המודפסת: העמידה לקדיש', נטועים כא (בדפוס), נדלה מאתר כתב העת בהוצאת מכללת הרצוג.

21 על האינטימיות הטקסטואלית היהודית ראו: אבריאל ברלוב, 'אינטימיות טקסטואלית וברית

סייעו ל'אנשים קטנים' ול'גושים קטנות' לשלוט בפני עצמם במעשה הריטואלי, מבלי להיות תלויים בשליח הציבור או בסידור התפילה הקיבוצי. בטקסט מאוחר יותר, של ר' אליעזר פאפו, צפה בעיית השליטה הטקסטואלית של פשוטי העם בברכות לעלייה לתורה:

וראוי לאדם להשתדל לעלות לס"ת [לספר תורה] וישמח שמח גדולה כשעולה לס"ת וכתבו שבזה קונה הארה בנפשו ולא יקפיד על מקום העליה אשר לפי דעתו אינה לפי כבודו, כי גם זה הבל ורעות רוח ואם מכבדים אותו בקהל אחר לעלות לס"ת הלוך ילך לכבוד התורה שאם לא ילך אפשר שהוא בכלל מה שאמר²² מי שנותנין לו ספר תורה לקרות ואינו קורא שמקצרין ימיו ר"ל ואם לא שיש איזו טענה אלימתא [=חזקה] שלא לילך ועכ"פ ישתדל לשלם העליה ולא יאבד טובה הרבה וידוע דחיובא רמיא [=שחיוב גדול] לעולה לספר תורה לברך הברכות כתיקונן בקול רם ובזה שגו רבים מעמי הארץ אוי לה לאותה בושא להראות בתוך קהל ועדה שאין יודעים ברכות ספר תורה ואין שמים על לב ללמוד אלא אומרים אותה בלחש לכסות על קלונם²³ ולדעת רבים מהפוסקים היא ברכות לבטלה שבשביל הציבור נתקנו.²⁴

מעניין שפאפו אינו מציע כאן עזרה של טקסט מודפס, מספר או מדף נפרד,²⁵ אלא עומד על כך שהעולה לתורה, גם אם הוא עם הארץ, יאמר בקול את הברכות. הוא אינו מפגין רגישות לקושי שיש לאנשים מסוימים לומר דברים בקול רם בהקשר ציבורי, ובמיוחד טקסט מובנה, שהטעות בו ניכרת, ושיש לומר אותו בעל פה בציבור.²⁶ מכל מקום, בטקסטים שראינו עד כה משתקף מתח אפשרי כלפי ביצוע פומבי של ריטואל דתי, והספר המודפס יכול לסייע בכך.

זמנים חדשים בבית הכנסת: קבלת שבת, משכימי שחר, תיקון חצות

הדפסת סידור התפילה אפשרה הפצה של מנהגים, כולל מנהגים חדשים, בעיקר של תוספות טקסטואליות לתפילת הקבע. הדוגמה הראשונה היא טקס קבלת שבת²⁷ וכך גם

הקריאה בין גירוש ספרד לאמסטרדם, אבריאל ברלבב, דב סטוצ'ינסקי, מיכאל הד (עורכים), בדרך אל המודרנה: שי ליוסף קפלן, ירושלים 2018, עמ' 145-168; על הטקסט בתרבות היהודית ראו: שלמה גוזמן כרמלי, מפגשים מסביב לטקסט: אתנוגרפיה של יהודיות, חיפה 2020.

22 בבלי, ברכות נה ע"א.

23 על הקושי לומר את ברכות התורה למי שאינו רגיל בכך השוו אלתר דרויאנוב, ספר הבריחה והחידוד, מהדורה חמישית, תל-אביב תשט"ז, עמ' עח-עט, מס' 1204.

24 אליעזר פאפו, פלא יועץ, ירושלים תשנ"א, ערך ספר, עמ' רכז.

25 ראו למשל דף כזה (המיועד גם לגבאי) בכתב יד הספרייה הבריטית, Or. 12336, עמ' 13.

26 על חרדה של תלמיד חכם מפני טעות באמירה בעל פה של ברכות התורה ראו: דוד וייס הלבני, עלה לא נידף, תרגם אבריאל ברלבב, תל-אביב 1999, עמ' 101.

27 ראו: יצחק יוסף כהן, 'סדר קבלת שבת ופזמון לכה דודי', מקורות וקורות, ירושלים תשמ"ב, עמ' 74-106; קימלמן (לעיל, הערה 18).

לגבי טקסטים אחרים שנוספו לתפילה, כמו תוספות קבליות ('לשם יחוד') או אמירת פיוטים לפני תפילת שחרית – 'שומרים לבוקר'.²⁸ חלק מהמנהגים החלו את דרכם בסידור הקבלי הנדפס הראשון, שערי ציון, ואחר כך נכנסו לסידורים הכוללים. התוצאה היא שהזמן הריטואלי בבית הכנסת התרחב וכלל גם מועדים ביום ובשבוע שלפני כן היו נתונים לבחירה אישית של יחידים, ולא לבחירה של קבוצה שיש בידה ספר נדפס. טקס קבלת השבת, שהיה טקס של חבורה מיוחדת בצפת, התפשט בכל קהילות ישראל. תיקון חצות היה מעשה של יחידי סגולה, והדפוס אפשר את הפצתו תוך גיבושו לטקס אחיד.²⁹ כך גם לגבי העיצוב הטקסי של המיתה ליד מיטת החולה (ראו להלן), ועוד. כל אלה מדגימים גם את התגברות השליטה החברתית בעת החדשה המוקדמת.

מענה לשון – תחינות בבית הקברות

ספר מענה לשון הוא קובץ של תפילות לבית עלמין שנדפס עשרות רבות של פעמים מאז הדפוס השני (והראשון הידוע לנו) בפראג שע"ה (1615). הנוסח הראשון הוא של יעקב בר' אברהם שלמה שינא, ובהמשך הוסיף תפילות והרחיב את הספר אליעזר ליברמן בר' לייב מפראג, כנראה בשנת ת"ח (1658). ספרי תפילות הם פעמים רבות נזילים ומדפיסים (ולפניהם מעתיקי כתבי יד של סדרי תפילות) מוסיפים אליהם חומרים מקומיים, בהתאם לקהילת היעד של הדפוס, או חומרים ממקורות אחרים שהגיעו אליהם. ייתכן שביסוד החיבור נמצאת התפילה להקפת בית הקברות הנמצאת בראשיתו, שהייתה נערכת במועדים מסוימים כגון חנוכת בית הקברות, ערב יום כיפור ועוד.³⁰ אם כך יש כאן מעבר

28 ראו: אהרן ברכיה ממודינה, דרשות מעבר יבק, ירושלים תשס"א, עמ' קמה-קעו; ישעיהו תשבי, 'העימות בין קבלת האר"י לקבלת הרמ"ק בכתביו ובחייו של ר' אהרן ברכיה ממודינה', חקרי קבלה ושלוחותיה, א, ירושלים תשמ"ב, עמ' 189, 210-211; ברלוב (לעיל, הערה 12), עמ' קצה-קצו.

29 ראו: Avriël Bar-Levav, 'Ritualisation of Jewish Life and Death in the Early Modern Period', *Leo Baeck Institute Year Book*, 47 (2002), pp. 69-82; רוני ויינשטיין, שברו את הכלים: הקבלה והמודרניות היהודית, תל-אביב 2011, בעיקר עמ' 200-300 על החדשנות הטקסית, האחוות וחבורות המצווה.

30 על בית הקברות כמרכז תקשורת ראו: אבריאל ברלוב, 'מקום אחר: בית הקברות בתרבות היהודית', פעמים, 99-98 (תשס"ד), עמ' 14-17; על תחינות בידיש להקפה ראו: Chava E. Weissler, *Voices of the Matriarchs: Listening to the Prayers of Early Modern Jewish Women*, Boston 1998, pp. 133-146; Elliott S. Horowitz, 'Speaking to the Dead: Cemetery Prayer in Medieval and Early Modern Jewry', *Journal of Jewish Thought and Philosophy*, 8, 2 (1999), pp. 303-317; Lucia Raspe, 'Sacred Space, Local History, and Diasporic Identity: The Graves of the Righteous in Medieval in Early Modern Ashkenaz', Ra'anán S. Boustán, Oren Kosansky, and Marina Rustow (eds.), *Jewish Studies at the Crossroads of Anthropology and History: Authority, Diaspora, Tradition*, Philadelphia 2011, pp. 147-163; Gadi Sagiv, 'Hasidism and Cemetery Inauguration Ceremonies: Authority, Magic, and Performance of Charismatic Leadership', *Jewish Quarterly Review*, 103 (2013), pp. 328-351

מן הקבוצתי – הקפת בית הקברות – אל האישי, הביקור בקברים. התפילות במענה לשון
הן תחינות המסודרות לפי הקשר המשפחתי בין המבקר לנקבר, או לפי הבעיות שעמן
מבקש המבקר להתמודד. לשונן של התחינות העבריות הללו רגשית וצוירית, והמבקר
פונה אל הנפטר ישירות. כך למשל בביקור על קבר האם:

שלום לך אמי מורתי. אשר טפחת ורבית אותי. מבטן מלידה ומהריון. ונצטערת עלי
בלי שיעור כפיהא וכבכורים והראיון. ונטפלת בי כל ימיך. וכל מחסורי עליך ועל
ידיך. ולמיתתי לבי רבנן לאקריוי ולאנתווי הדרכתני. וליראת שמים הביאותני. ועתה
אשר הלכת בדרך כל הארץ. לא נשאר לי כמוך פדגוג רחמן. אשר בכל עת לטובתי
היה מזומן. ועתה כאשר צר לי. בראותי אורחי ורבעי ושבילי. וזה חלקי מכל עמלי
לא נתכנו עלילות מעגלי. אמרתי בנפשי אל תדמי לאבד היגיעה שיגעה בי אמי.
והלכתי שדה בוכים. ולבית מרוח סרוחים. עד שבאתי את בית אמי ולחדר הורתי
רבתי ושרתי. והנה היא לוטה בשמלה. ורוחה היא העולה למעלה. ואמרתי שלום לך
ושלום לנשמתך. ולרוחך ולנפשך ולנשמתך מנשים באוהל תברך [...] ולא תצטער
לעולם בצרת בניך בקבר. מחמת שום צער וחסרון ושום דבר. ולי אני עבדיך. יהמו
נא עלי רחמך. להתפלל בעדי אל יי. ישמע קול תחנוני [...] ויספק לי משמיו בר ולחם
ומזון ברחמיו. ואל דמעתי אל יחרש. בקראי מן המצר כעני ורש.³¹

שלום לך אמי חדר הורתי. הנאמנת בבריתי. שלום לך ושלום לנשמתך. והיתה שלמה
מנוחתך. הנה לשלום מר לי מר. כי יי ענה בי ושדי הימר. אוי לי אמי כי ילדתני. כי
יצאה בי יד יי בעוני. מה אומר ומה אדבר. והנה סערת חימה עלי יצאה ופגע הזמן
עלי גבר [...] ואנוכי סבותי בכל נפש בית אבי. להודיע צערי ומכאובי. ועתה כאשר
צר לי על רוע מזלי. וחזרת גלגלי. ומכיר לא ראיתי במעגלי. כתתי את רגלי. ללכת
הנה אל קברך. לבקש ממך שתתפלל בעדי את פני צורך. כי הנשים הם רכי הלבב
ורחמניות. כמו שידענו מרחל אמנו וחולדה הנביאה ושאר נשים צדקניות [...] וגם
אנכי אחשה מפלט לי מרוח סועה וסער. ואודיע לאמי הצער. אולי יחנני יי בזכותה.
וישמע את תפילתה. ויצילני מזאת הצרה. ויוציאני מאפילה לאורה. לכן נא אמי מורתי.
ראה תראה בעניי ואנחתי. מהרי נא נכח יי דרכך. עבור צאצאך אשר גדלת על ברכך.³²

הביטוי הרגשי במענה לשון אופייני לספרות המוסר, ואכן ישנה חפיפה בין חלקים
מסוגות אלה, למשל תוכחה הנמצאת כבר בספר המוסר הראשון, חובות הלבבות.³³

31 מענה לשון, אמסטרדם תל"ח (1678), לא ע"ב-לב ע"א, סי' ט; וראו אצל דרויאנוב (לעיל, הערה 23), עמ' עט.

32 שם, לב ע"ב-לג ע"א, סי' י. ראו: ישראל צינברג, תולדות ספרות ישראל, ד, תרגם מ' אמיתי, מרחביה 1958, עמ' 124, והשלמותיו של מנדל פייקאד, שם, עמ' 268; אברהם מארמורשטיין, 'זכור אהבת קדומים: ספרים שנחשבו מאוד בעיני גדולי האחרונים ובימינו נשתקע זכרם', ישורון: מאסף תורני, לח (תשע"ח), עמ' תשצד-תתז.

33 התוכחה נדפסה בשלמותה בסוף הספר, וקטע ממנה מצוטט בשער השביעי, שער התשובה, פרק שביעי, והמחבר מפנה אליה בשער העשירי, שער אהבת ה', פרק ו. ראו: בחיי אבן פקודה, חובות

סביב מיטת החולה הנוטה למות

בעזרת ספרי חולים ומתים הנדפסים נוצר מקום ריטואלי חדש – מיטת החולה הנוטה למות. סביב החולה התכנסו חברי חברה קדישא ובידיהם ספרונים שנדפסו במיוחד לאירוע זה.³⁴ גם כאן, לפני הדפוס היו יחידי סגולה שניהלו באופן אישי את מותם,³⁵ אולם הספרונים אפשרו ניהול של טקס אחיד על ידי חבורה שכללה גם משתתפים שלא הספרון לא היו בהכרח יודעים מה לומר.³⁶ כך מספרים מנהיגי החברה קדישא של האשכנזים בוונציה בהקדמתם לספרון שהכין לפי בקשתם ר' יהודה אריה ממודינה, 'צרי לנפש ומרפא לעצם', הספרון הראשון בסוגה (וינציאה שע"ט, 1619):

זאת ראינו ונתון אל לבנו, בראותנו כי פעמים רבות יראה וימצא איש ישראל המוכה חלאים רעים ונאמנים וכמעט מגיע לשערי מות, ובני ביתו וקרוביו בוכים את האבידה אשר הם אובדים, ולא יזכר ולא יפקד ולא יעלה על לב שום אחד מהם צרת נפשו כי רבה היא, בהפטרו מן העולם בלי וידוי ובלי חרטה, נושא פשע כסוי חטאה. ובאה אליו הצרה הזאת על כי בנפול למשכב האיש ההוא, בני ביתו וקרוביו שם פחדו פחד ורעדה אחזת' שלא להכביד עול חוליו עליו, ואומרים לו ערב ובקר ובכל יום תמיד, כי בעזר השם רפא ירפא, וקם ויתהלך בחוץ. והנה פתע פתאום כהרף עין קדחתו חמה, תאלמנה שפתיו ולשונו יכביד עליו, עד כי רוח עברה בו ואיננו, ויפח מאפיו נשמת חיים.

זאת ועוד, חשבנו דרכינו כי בהגיע תור איזה אח' מבני חברתנו ללכת לשמור החולה ולעמוד אצלו כפי סדרינו, אין לנו סדר מה נאמר ומה נדבר ללוות נשמת האיש ההוא בהיותו גוסס, משיב רוחו אל האלהים אשר נתנה.³⁷

גם כאן אנו רואים את השימוש בטקסיות לשם שליטה תרבותית, וקיימת תחרות על הנוכחות במקום בין בני החבורה, מבצעיה הטקסים, לבין בני המשפחה, המבקשים, לטענת מנהיגי החבורה, להתכחש למצב החירום עד שלב מאוחר מדי.³⁸ יתרה מזו: על

- הלבבות, בתרגום יהודה אבן תיבון, ירושלים תשל"ח, עמ' תפו-תצט.
- 34 ראו: אבריאל ברלבב, 'למות לפי הספר: ספרי חולים ומתים והיעיבוב היהודי הטקסי של המיתה בראשית העת החדשה', זמנים: רבעון להיסטוריה, 73 (2000-2001), עמ' 71-78.
- 35 ראו למשל: רון ברקאי, 'על מות ילדים במגפה השחורה', מירי אליאב-פלדון ויצחק חן (עורכים), נשים זקנים וטף, ירושלים 2001, עמ' 67-84; גליקל: זכרונות 1691-1719, ההדירה ותרגמה מיידיש זוה טורניאנסקי, ירושלים תשס"ו, עמ' 79, 369, 465.
- 36 על החבורות ראו: יעקב כץ, מסורת ומשבר, ירושלים תשל"ח, עמ' 186-194.
- 37 צרי לנפש ומרפא לעצם, וינציאה שע"ט, דף ב ע"א. ראו: אבריאל ברלבב, 'ספרי חולים ומתים בספרות ההנהגות', אביעזר רביצקי (עורך), מרומי לירושלים: ספר זיכרון ליוסף ברוך סרמוניטה [=מחקרי ירושלים במחשבת ישראל יד (תשנ"ח)], עמ' 341-391; Avriel Bar-Levav, 'Leon Modena and the Invention of the Jewish Death Tradition', David Malkiel (ed.), *The Lion Shall Roar: Leon Modena and His World*, Jerusalem 2003, pp. 85-102
- 38 ראו תמונת שצוירו לבקשת חברה קדישא בפראג, אצל Sylvie-Anne Goldberg, *Crossing the Jabbok: Illness and Death in Ashkenazi Judaism in Sixteenth-through Nineteenth Century*,

פי סדר הדברים המתואר כאן נהגו בני החבורה להתאסף סביב מיטת החולה עוד לפני קיומו של ריטואל סדור למצב זה. הריטואל נוצר כדי לענות על הצורך החברתי והדתי, ולא לשם ביטוי של מיתוס.³⁹ בעקבות 'צרי לנפש ומרפא לעצם' ובעיקר בעקבות 'מעבר יבק' של ר' אהרן ברכיה ממודינה (שאף הוא ספר גדול המעניק מההון התרבותי שלו לקיצוריו המעשיים),⁴⁰ באו עשרות ספרים וספרונים בסוגה, בעברית וביידיש, שעיצבו את מיטת החולה הנוטה למות בתור מקום ריטואלי. ר' אהרן ברכיה ממודינה תיאר באופן פיוטי ורב רושם את השפעת אמירת הפסוקים סביב מיטת החולה על נשמת הנפטר:

עתה אחינו בני ישראל שמעו, יוקח נא מעט מים ממעיני הישועה, הא אינון פסוקי אנ"ך [אורייתא (=תורה) נביאים וכתובים] עם הדרושים הבאים לרגלם, ונשימם דוברות בפני בני חבורות גומלי חסדים שבכל פלך ופלך ועיר ועיר, למען יביעום אותה בפיהם. ויגידו סדרים אלו באזני העולה מתהומות הארץ ליראות את פני המלך ה' צבאות. כי בזה יתנו אחרית ותקוה טובה לנשמות הנפטרים בערוגת הבושם, ובקולם קול עוז יוציאו מפיהם לנגדו מילי קדושה, למען יהיה פי החולה כפיהם ויביע וידבר ויתחנן לה' אלהיו, יאסוף רוחו ונשמתו וישמור צאתו ובואו. עד כי שולמית זו תשוב אל ערי הרכב אלהים רבותים, ויאתיו חשמלים לקראת בואה, ורנן ירננו שלום בואך, ויאמרו באזניה בני האלהים אחותנו את היית לאלפי רבבה, עוד תעדי תופיך ויצאת במחול צדיקים בגן עדן, ותמונת ה' תביטי ושבעי בהקיץ תמונתו.⁴¹

היה זה ר' נפתלי הכהן כץ, כאשר היה רבה של פרנקפורט דמיין וגם של חברה קדישא של העיר, שהתרעם על הקישור בין החברה ובין המקום הריטואלי הזה, וטען שנוכחות החברה המתקרבת אל מיטת החולה מעוררת תחושות של לחץ ודיכאון. הפתרון שהציע היה הוספת תפקיד של ביקור חולים לחברה קדישא,⁴² כדי לנתק בין הזיהוי המוחלט של נוכחות החברים למוות הקרוב.

נפלאתי על הנהגת החברות קדישות וקברנים, שבאים אל החולה סמוך למיתה בעת הגסיסה והחולה כשרואה אותם נבהל ונתבלבל דעתו, ומרגיש מיתנו. אף שמדברים אליו דברי תנחומין אינו מקבל מהם ואינן נכנסים באזניו, באומרו כי חלף הלך לו

1996, trans. Carol Cosman, Berkeley, אחרים עמ' 128 (ללא מספור עמודים). בעמוד הראשון של התמונות מופיעה התמונה שבה חברי החבורה מחזיקים ספרים, ואילו המשפחה מורחקת ומתבוננת בוכה מפתח הדלת. על ספר קרן בתמונה אחרת ראו להלן.

39 השוו גרשם שלום, 'מסורת וחידוש בריטואל של המקובלים', פרקי יסוד בהבנת הקבלה וסמליה, תרגם יוסף בךשלמה, ירושלים תשל"ו, עמ' 113-152; שלום, זרמים ראשיים במיסטיקה היהודית, תרגם סדריק כהן סקלי, תל-אביב 2016, עמ' 298-300.

40 ראו: ברללב, המצאת המסורת (לעיל, הערה 37).

41 מעבר יבק, מנטובה שפ"ו, הקדמת המחבר; וראו: ברללב (לעיל, הערה 12), יא ע"א-ע"ב.

42 כך היה בחברת גמילות חסדים אשכנזים בוונציה עוד קודם לכן, על פי פנקס החברה בארכיון המדינה. ראו: David Malkiel, *A Separate Republic: The Mechanics and Dynamics of Venetian Jewish Self-Government, 1607-1624*, Jerusalem 1991

ומלאך המית אחירו תרעא קאי בתוכם בבואם, ומקרבין מיתתו ולא נצרכה אלא לחיי שעה רגע כמימריה. לכן נ"ל למנהג נכון שהחברות קדושות אלה יתעסק גם בצרכי החולים החיים, לפקח בכל עסקיהם – לעשירים ליעצם בעסקי רפואות וכדומה, ולעניים לראות ג"כ ולספק להם די צרכם. ואלו החברות הקדושות יכנסו מיד בהתחלת החולי לפקח על ענייניו, ואז לא יהיה נבהל החולה כל כך בראותם, ואם נבהל – עדיין הוא שפוי בדעתו, וידברו לו והוא ישמע לדבריהם. ושגם בראותו שמנהגם כך לפקח על עסקי רפואות בתחלת החולי אף בעד החיים, ורוב חולים לחיים; אף שהיו הם אצלם כמה פעמים ולא יהיה נבהל מהם. וכן יעשו בכל יום אף כמה פעמים ביום.⁴³

בזמן שבין הרבע הראשון של המאה השבע-עשרה, שאז נדפס 'צרי לנפש ומרפא לעצם', לבין הרבע הראשון של המאה השמונה-עשרה, שאז נכתב ככל הנראה ספר שער ההכנה, הפכה מיטת הנוטה למות למקום ריטואלי המזוהה עם אנשי חברה קדישא. כמובן גם לאחר המוות טקסי הטהרה והקבורה לוו בספרים המתאימים, וככל הנראה גם בספרי קרן (horn books), שאבדו כולם – דפי נייר בודדים שהונחו מתחת לחומר שקוף.⁴⁴

זמירות שבת, שירי האר"י ותיקון השולחן

שולחן האוכל אף הוא צבר נוכחות ריטואלית באמצעות הדפסה של שירים ופזמונים בסידורים, בהם גם שירי האר"י,⁴⁵ וכן באמצעות הדפסה של ספרוני זמירות (מהספרונים הראשונים שנדפסו, בעברית וביידיש, עוד בתקופת דפוסי הערש),⁴⁶ וספרים כגון 'תיקון השולחן' (דעסא תס"א 1701) וספרונים הכוללים את ברכת המזון וכן תוספות שונות, שנדפסו כבר מתחילת המאה השש-עשרה.⁴⁷ כך למשל סדר ברכת המזון מפראג רע"ה (1515), שיש בו שמונה עמודים בגודל שמינית הגליון, כולל

43 שער ההכנה, ב ע"א.

44 בציורי חברה קדישא של פראג מופיע אדם האוחז בספר קרן בטקס הטהרה. ראו: גולדברג (לעיל, הערה 37). על ספרי קרן בתרבות הנוצרית ראו: Andrew W. Tuer, *History of the Horn Book*, New York 1979.

45 ראו: יהודה ליבס, 'זמירות לסעודות שבת שיסד האר"י הקדוש', מולד, כג (תשל"ב), עמ' 540-555.

46 ראו: נפתלי טוקר, 'זמירות שבת', תחומין, יד (תשנ"ד), עמ' 384-395; משה אייזיק בלוי, 'על זמירות שבת', נחמת דוד: לזכר רבי דוד נחמן בלוי, ירושלים תשע"ד, עמ' ה-יט; חנא שמרוק, ספרות יידיש: פרקים לתולדותיה, תל-אביב 1978, עמ' 40-71. ומעניין שגם בתרבות הנוצרית בעת החדשה המוקדמת רבים היו הדפים המודפסים הזולים שהיה להם הקשר מוזיקלי. ראו: Tessa Watt, *Cheap Print and Popular Piety, 1550-1640*, Cambridge 1991; David Atkinson and Steve Roud (eds.), *Cheap Print and the People: European Perspectives on Popular Literature*, Newcastle upon Tyne 2019

47 ראו: חוה טורניאנסקי, 'ה"בענטשערל" והזמירות ביידיש', עלי ספר, י (תשמ"ב), עמ' 51-92.

(נוסף על ברכת המזון) גם זמירות – לשבת, למוצאי שבת, לחנוכה ולפורים; קידוש – לשבועות, לראש השנה, לסוכות ולשמיני עצרת; זמר לחנוכה, ברכת המזון לנישואין ולברית מילה, סדר עירובי תבשילין וחצרות, סדר ביעור חמץ וכפרות, קריאת שמע על המיטה, קידוש לליל שבת, הבדלה וזמירות להבדלה, ולסיום ברכת המילה. הספרון שימש אם כן למגוון של מקומות וזמנים ריטואליים, בעיקר במרחב הביתי. ישנם גם דפים נדפסים בודדים ששימשו לליווי הארוחה.⁴⁸

שימושים נוספים של ספרים קטנים: ספרות זולה של בעלי מקצוע

בטקסט ידוע, המניפסט הראשון של תודעת הספרייה המקצועית, כתב החכם הספרדי בן המאה החמש-עשרה ר' יצחק קנפנטון:

אין חכמת אדם מגעת אלא עד מקום שספריו מגיעין, ולכן ימכור אדם כל מה שיש לו ויקנה ספרים, כי ד"מ [דרך משל] מי שאין לו ספרי הגמרא א"א [אי אפשר] להיות בקי. וכן כך מי שאין לו ספרי הרפואה לא יוכל להיות בקי בה. וכ"כ מי שאין לו ספרי ההגיון או החכמה לא יהיה חכם בה. ולזה אמרו ז"ל מרבה ספרים מרבה חכמה, ופירש רש"י ז"ל על 'וקנה לך חבר' – ממש, ויש אומרים ספרים, כי הספר הוא חבר טוב. והקורא בספרים שאולים הוא בכלל 'והיו חייך תלואים לך מנגד' (דברים כח, סו).⁴⁹

הספרות המקצועית הנזכרת בטקסט זה היא יקרה – ימכור אדם כל מה שיש לו ויקנה ספרים. עם התבססות הדפוס ניתן לפגוש ספרות מקצועית זולה – למשל ספרונים לשימושם של שוחטים, מוהלים ובעלי שם. 'שחיטות ובדיקות' של ר' יעקב וייל, תלמיד המהרי"ל, הוא דוגמה מאלפת במיוחד, משום שההדפסה הראשונה שלו (ויניציאה רפ"ג 1523) היא בסוף ספר גדול – שו"ת מהר"י וייל, ואחר כך (מנטובה שט"ז 1556) נדפס ספרון קטן לבדו, שהפך לרב מכר נפוץ – למעלה ממאה מהדורות החל מאמצע המאה השש-עשרה וכמעט עד אמצע המאה התשע-עשרה, חלקן עם תוספות.⁵⁰ זו דוגמה נאה לכך שספר גדול יכול להעניק מההון התרבותי שלו לקיצור קטן. ר' משה חגיז כתב בהסכמתו למהדורה עם 'אהל ישראל' של ר' ישראל אב"ד קופנהגן (ואנזיבק תצ"ג 1733): 'וגזרתי [...] דשום אומן שוחט לא יתן רשות לשחוט ולא יכתוב קבלה שמיכה לשום אדם הבא להתלמד אם לא שתחילה ימצא הוא בקי

48 ברלבב (להלן, הערה 54).

49 יצחק קנפנטון, דרכי הגמרא, מנטובה שנג, סוף הספר; וראו: אבריאל ברלבב, 'המרחב הקדוש של המולדת המטלטלת: ארכיאולוגיה של הספריות הסמויות מן העין בתרבות היהודית מימי הביניים ועד ימינו', יצחק חן ואיריס שגריר (עורכים), לראות ולגעת: עלייה לרגל ומקומות קדושים ביהדות, בנצרות ובאסלאם – מחקרים לכבוד אורה לימור, רעננה תשע"א, עמ' 310. על השאלה ושותפות בספרים ראו למשל: פנחס רוט ואברהם (רמי) ריינר, תשובות ר' יצחק בן שמואל מדמפייר (ר"י הזקן), ירושלים תש"ף, סי' עג, עמ' 119-120.

50 ראו: שלמה יעקבוביץ, 'ספר שחיטות ובדיקות לרבי יעקב וייל', צפונות: רבעון תורני, א, ד (תשמ"ט), עמ' קו-קיג.

ומומחה בכתב ובע"פ בספר קטן זה'. מוצגת כאן זהות בין שליטה בטקסט של ספרון לבין יכולת מקצועית. בדברי ר' יצחק קנפנטון נזכרת הבעלות על הספרים (היקרים) ולא שליטה בתוכם, שכל הנראה נחשבת מובנת מאליה. ואילו בדברי ר' ישראל אב"ד קופנהגן לא נזכרת הבעלות על 'הספר הקטן הזה' אלא השליטה בתוכנו, אולי מפני שבשלב זה הבעלות נחשבת מובנת מאליה והשליטה בתוכן היא האתגר.

צאינה וראינה והמקום הריטואלי הנשי

'ספר החיים' (אמסטרדם תס"ג 1703) מאת ר' שמעון פרנקפורט, רבה של חברה קדישא של האשכנזים באמסטרדם, כולל שני חלקים: הראשון בעברית, והשני ביידיש, ולנשים ולגברים שהעברית קשה להם. כך כתב המחבר בדברי הפתיחה שלו:

והחונן לאדם דעת ולאנוש בינה
יאמץ ידי לחסד ולאמונה
לכתוב דברי אלהים בספר החיים
להיות נחת רוח למתים ולחיים
לאנשים ולנשים לחסידים ולחסידות שגם חלקם יהיה בחיים
וכי גברא בעי חייא ונשיא לא בעי חייא?
על כן אמרתי לבאר היטב הרשום בכתב חסד ואמת בלשון כפלים
שגם המה ידעו להתעסק בחסד ואמת לשם שמים [...]]
ואז היא אשה יראת ה' היא תתהלל [...]]
להיות עזרה לאנשים ועזרה לנשים.⁵¹

אולי הקבוצה המשמעותית ביותר בספרים וספרונים אפשרו לה ביטוי ריטואלי ולימודי לחייה הדתיים היא הנשים.⁵² ר' שמעון פרנקפורט הוא אחד מהמחברים הרבים שמודע גם לצורך של נשים לקחת חלק בחיים הריטואליים, ולקושי שלהן לעשות זאת תוך הסתמכות על טקסטים בעברית. משום כך המפעל התרבותי-הריטואלי שלו – הפצה של טקסים וטקסטים לחולים ולנוטים למות – מופנה לגברים (בעברית) ולנשים (ביידיש).⁵³

51 ספר החיים, אמסטרדם תס"ג, הקדמה.

52 ראו למשל דיונו של משה רוסמן בקובץ: David Biale (ed.), *Cultures of the Jews: A New History*, New York 2002, pp. 688-698; משה רוסמן, 'אתגר טרום-פמיניסטי למנהיגות הרבנית בפולין ליטא במאה השמונה-עשרה: הקדמת "תחנת אמהות" לשרה רבקה רחל לאה הורוויץ', יוסף הקר וירון הראל (עורכים), לא יסור שבט מיהודה: הנהגה, רבנות וקהילה בתולדות ישראל, מחקרים מוגשים לפרופ' שמעון שוורצפוקס, ירושלים תשע"א, עמ' 301-316; ימימה חובב, עלמות אהבון: חיי הדת והרוח של נשים בחברה האשכנזית בראשית העת החדשה, ירושלים 2009; יעל לוי, שמחת תורה ליד לרבקה טיקטינר, ירושלים תשס"ה; Edward Fram, *My Dear Daughter: Rabbi Benjamin Slonik and the Education of Jewish Women in Sixteenth-Century Poland*, Cincinnati, OH 2007

53 ראו: אבריאל ברלוב, 'בלשון כפליים: בין עולם הטקסטים הרבניים (בעברית) לעולם הקוראים

נשים קראו תחינות בין היתר בזמן הדלקת נרות בערבי שבתות וחגים, וספרוני התחינות סייעו בהדגשת המקום הריטואלי הנשי.⁵⁴ השיא של הספרות הריטואלית לנשים הוא ספר צאינה וראינה, מדרש בידיש על פרשות השבוע, שקריאת הנשים בו בשבתות הגדירה מקום ריטואלי-לימודי אישי שבו אם המשפחה לומדת, ובכך הופכת לא רק למאפשרת של עולם הלימוד הגברי, אלא גם לשותפה בטקסטים, בדמויות וברעיונות של חלק ממנו.⁵⁵ מעם לועז, המקבילה בלדינו של צאינה וראינה, שימש נשים וגם גברים.⁵⁶

ברית הקריאה והמפגש עם העותק המוכר: אדם וספר

על אפשרות הקשר שנוצר בין האדם, הספר והמקום הריטואלי עמד יוזף רות, בתיאור של המפגש בין גיבור ספרו 'איוב': סיפורו של איש פשוט' ובין הסיודור שלו:

כשלוש שעות חלפו מאז יצא את בית הכנסת. כשנכנס עכשיו היה נדמה לו, שחזר לאחר כמה שבועות. החליק בחיבה על העמוד שלו ואמר לו שלום. פתח את לוח העמוד והוציא את הסיודור הישן, השחור והכבד, שידיו רגילות אליו והוא היה מכיר אותו מיד בין אלפי סיודורים דומים. כה מופרת היתה לו כריכת-העור החלקה, שאיי שוועה דבקו בה, שרידים של נרות לאיך-מספר שדלקו מעל הספר, ופינות הדפים צהובות, מזוהמות, גלולות מהדפדוף הזה עשרות שנים באצבעות מוטפחות ברוק. כהרף-עין הוא יכול למצוא כל תפילה. חרותה כל תפילה בזכרונו על כל פרטיה, על מספר שורותיה, צורת הדפוס וגודל האותיות וצוהב הדפים.⁵⁷

(בידיש) אצל רבי שמעון פרנקפורט מאמשטרדם' ישראל ברטל ואחרים (עורכים), חוט של חן: שי לחיה טורניאנסקי, ירושלים תשע"ג, עמ' 122-95; חיה טורניאנסקי, 'ארון הספרים של האשה בידיש בעת החדשה המוקדמת', יגאל שוורץ ואחרים (עורכים), מחשבת הספר: קובץ מחקרים מוגש לפרופ' אבידב ליפסקר, רמת גן 2020, עמ' 185-203.

ראו: Devra Kay, 'An Alternative Prayer Canon for Women: The Yiddish *Seyder tkhines*', 54 Julius Carlebach (ed.), *Zur Geschichte der jüdischen Frau in Deutschland*, Berlin 1993, pp. 49-96

ראו: 'The "Še'enah u-Re'enah": A Preliminary Bibliography', *Revue des Etudes Juives*, 172: 55 (2013), pp. 397-427; Shlomo Berger, 'A Bestseller in Context: Referring to the "Tsene Rene" in Early Modern Yiddish Books', Resianne Fontaine et al. (eds.), *Studies in the History of Culture and Science: a Tribute to Gad Freudenthal*, Leiden 2011, pp. 419-429
שלהבת דותן-אופיר, 'למי הופנו שני חיבוריו של ר' יעקב בר' יצחק מיאנוב, ה"צאינה וראינה" וה"מליץ יושר"?' חוט של חן (לעיל, הערה 52), עמ' 181-205; רחל אליאור, סבתא לא ידעה קרוא וכתוב: על הלימוד ועל הברורות, על השעבוד ועל החירות, ירושלים 2018, עמ' 708-709.

ראו: שמואל קרויזר (משה חגי), 'מעם לועז: פירושו של ר' יעקב כולי', מחניים, 4 (תשנ"ג), עמ' 276-281; על חיבורים רבניים בלדינו ראו: Mathias B. Lehman, *Ladino Rabbinic Literature and Ottoman Sephardic Culture*, Bloomington 2005; Katja Šmid, *El Séfer Méšec betí, de Eliézer Papo: ritos y costumbres sabáticas de los sefardíes de Bosnia*, Madrid 2012
יוזף רות, איוב: סיפורו של איש פשוט, תרגם מגרמנית צבי ארד, תל-אביב 1985, פרק 6, עמ' 56.

בקטע זה אנו פוגשים מקום נוסף בבית הכנסת – המקום האישי, שכולל לעתים גם אפשרות לאחסן את העותק האישי של הסידור. זוהי משמעות נוספת של מקום הזיכרון⁵⁸ – מקום שבו נמצא הספר שאותו זוכרים, המכיל טקסט שאותו זוכרים. הספר, האדם והקהילה שותפים לברית הקריאה, המאחדת אותם בחבלי הזיקה אל הטקסט והספר, הכתוב, הנדפס וזה שאותו זוכרים.

לסיכום, נוכחותם של טקסטים מודפסים, בספרים או בכרזות,⁵⁹ אפשרה לא רק הרחבה של מעגל השותפים לריטואל,⁶⁰ אלא גם יצירה של ריטואלים – בעיקר טקסטואליים – חדשים, במקומות חדשים ובזמנים חדשים. על הדפוס ובית הכנסת כתב צונץ: 'לא פחות מהקבלה ומהאינקוויזיציה השפיעו גוטנברג ולותר על מנהגי בית הכנסת [...] כאשר העמידה אומנות הדפוס את ספרי ההלכה ואת סידורי התפילה לרשותו של כל אחד ואחד, מילאו המהדירים את מקומו של שליח הציבור בהנהגת קהל המתפללים'.⁶¹ וכך גם לגבי המקומות הריטואליים הנוספים שפגשנו.

במאמר זה עסקתי בתיאור התופעה, ולא דנתי ברקע התיאורטי שלה. אך פטור בלא כלום אי אפשר, ואבקש להזכיר את אסכולת טורונטו בחקר התקשורת, שדומה שהיא הרלוונטית לנושא.⁶² הרולד אדמס איניס עמד על חשיבות הזמן והמרחב בניתוח המשמעות התרבותית וההיסטורית של אמצעי תקשורת, והציע להבחין בין אמצעי תקשורת מוטי זמן ומוטי מרחב. הנציג הידוע ביותר של אסכולת טורונטו הוא מרשל מקלוהן, ובעקבות דבריו שהפכו לסיסמה 'המדיום הוא המסר' אפשר להציע שספרים קטנים נושאים עמם מסר של נגישות והרחבה של מעגל הקוראים והמשתתפים. ימים יגידו מה תהיה השפעתם של אמצעי התקשורת הקטנים של היום – במיוחד הטלפון הנייד.

תודתי לידידתי אנדרריאה ש"ץ שהפנתה אותי לקטע זה.

58 ראו: גיא מירון, 'זיכרון, היסטוריוגרפיה ומה שביניהם: שלושים שנה ל"זכור"', ציון, עה (תשע"ג), עמ' 8.

59 ראו: Avriel Bar-Levav, 'Table Talk and the Bond of Reading: A Jewish Broadsheet for Meals', *Polin*, 33 (2020, forthcoming); Sharon Liberman Mintz, Shaul Seidler-Feller, David Wachtel (eds.), *The Writing on the Wall: A Catalogue of Judaica Broadsides from the Valmadonna Trust Library*, London 2015; Grace Cohen-Grossman, 'Israel among the Nations: Eighteenth- and Nineteenth-century Hebrew Prayer Broadsides', Peggy K. Pearlstein (ed.), *Perspectives on the Hebraic Book: The Myron M. Weinstein Memorial Lectures at the Library of Congress*, Washington, D.C.: Library of Congress, 2012, pp. 65-77

60 ראו: צונץ (לעיל, הערה 5), עמ' 149; על הסיפור העברי והדפוס ראו: דודו רוטמן, 'מחבר ובדיון, טלה וזאב: עיבודים עבריים של משלי 'איזופוס' מימי הביניים לראשית העת החדשה', תעודה, כח: אסיף ליסיף (2017), עמ' 154.

61 צונץ, שם.

62 ראו: הרולד א' איניס, 'הטיית התקשורת', תמר ליבס ואורנית קליין-שגריר (עורכות), טקסטים קאנוניים בחקר התקשורת, א, רעננה 2008, עמ' 207-229; מרשל מקלוהן, 'להבין את המדיה', שם, עמ' 230-245; דן לאפי, סוגיות מפתח בתיאוריית המדיה, תרגמה ענבל שגיבנקדימון, רעננה 2011, עמ' 40-52.